

SACO ARCE COMO GRAMÁTICO. SIGNIFICADO E PEGADA DA SÚA OBRA

SACO ARCE AS A GRAMMARIAN.
THE SIGNIFICANCE AND IMPACT OF HIS WORK

Antón Santamarina
Instituto da Lingua Galega
Real Academia Galega

Resumo: A nosa contribución trata de enmarcar a aparición da *Gramática* de Saco no ambiente intelectual galego da época e dar razón dos motivos polos que (segundo o autor) é necesaria unha gramática. Examinamos a formación filolóxica do autor. Facemos unha breve análise do contido do traballo e rastrexamos os posibles modelos seguidos na redacción do seu texto. Facemos unha breve referencia ao modelo idiomático proposto, baseado principalmente na autoridade “del lenguaje hablado”. Damos conta dalgúns xuízos dos escritores contemporáneos e posteriores sobre o traballo de Saco e, finalmente, damos noticia do rastro desta gramática na tradición gramatical galega posterior, así como a consideración que mereceu aos poucos romanistas que se ocuparon dela.

Abstract: This contribution aims to provide the framework of Saco’s *Gramática* within the Galician intellectual environment of its time and provide reasons why (according to the author) a grammar is necessary. The philological training of the author is examined. A brief analysis of the contents of his work is undertaken and possible models used in the writing of the text. Brief reference is made to the idiomatic model proposed, based mainly on the authority “of the spoken language”. An account of some judgments of contemporary and later writers on Saco’s work is provided and, finally, the traces of this grammar in the later Galician grammatical tradition as well as the opinions of the few Romance language specialists who studied it are assessed.

Palabras chave: Juan Antonio Saco Arce, *Gramática gallega*, historiografía lingüística galega.

Key words: Juan Antonio Saco Arce, *Galician grammar*, Galician linguistic historiography.

En 1868 aparece en Lugo a *Gramática gallega* de Don Juan Antonio Saco Arce, saída dos talleres de Soto Freire (Rielo 1997), os mesmos que cinco anos antes publicaran os *Cantares gallegos* de Rosalía e tres anos antes comezaran a publicación dos fascículos da *Historia de Galicia* de Murguía. É un volume de 259 páxinas, seguidas de dous apéndices de 50 páxinas, un que contén unha colección de refráns (1868: 263-282), e outro máis que contén unha mostra de “Poesías escogidas” de varios autores (1868: 284-313).

A pregunta primeira que cabe facerse é a de por que aparece unha gramática galega en 1868. Sen dúbida porque os tempos eran chegados. Saco era da quinta de Pondal (1835), dous anos máis novo ca Murguía (1833), dous máis vello ca Rosalía (1837); era contemporáneo, pero algo máis novo, dalgúns “precursores” (cito só os que menciona el na breve crestomatía que dá nun dos apéndices que citei): Pintos leváballe 24 anos (1811), Vicente Feijoo Montenegro 22 (1813), García Mosquera 18 (1817), Alberto Camino e M. Valladares 14 (1821). Podemos engadir A. M de la Iglesia (1822), F. M de la Iglesia (1827). En todos eles (e en moitos máis que se poderían citar, incluídos editores de revistas) hai unha idea común e nova de Galicia que pasa polo cultivo e defensa da lingua. Poderíamos aducir moitas frases do seu libro (en especial do Prólogo) onde se ve en que medida o espírito do Rexurdimento (equiparable ó da Renaixença) penetrara tamén en certos cenáculos literarios galegos dos que formaba parte Saco; confórmome con esta:

Pero cuando en todas las demas [provincias] se advierte una señalada tendencia á cultivar la lengua y literatura provinciales, por la instintiva persuasion de que es el mejor medio para resucitar y fomentar, sin detrimento de la unidad nacional, el espíritu de provincia, y estrechar los lazos de hermandad entre los que hablan un mismo idioma; mengua será que únicamente en las poblaciones galaicas se desdeñe el cultivo de su dialecto, y aparezcamos ante las demás como destituidos de lengua, de literatura y de gloria, y como avergonzados de nosotros mismos. (1868: VII).

Case todo o prólogo é un manifesto sobre as excelencias da lingua galega que recorda moito as defensas e ilustracións que se escribiron para o francés e outras

linguas como tratados separados ou ben nos frontispicios de moitas gramáticas renacentistas e posteriores (neste caso confrontadas co latín), ou como a que se facía en 1813 (por citar a dunha lingua subalterna como a nosa) Joseph Pau Ballot i Torres na *Gramática y Apología de la Lengua Cathalana* (neste caso confrontada coa outra lingua que tiña gramática, a castelá); Saco non inclúe no título a palabra “apología”, pero tanto no prólogo como en moitas páxinas do texto hai un discurso apoloxético da lingua.

Doíalle a “lenta, pero incesante destrucción” (1868: V) que viña sufrindo o idioma polo “continuo roce con la lengua oficial y clásica de los españoles” (1868: V) que dá, especialmente en falantes urbanos, lugar a “una abigarrada mezcla de gallego y castellano” (1868: X). Enténdese ademais que o galego fose daquela (1868) un sistema cheo de vacilacións como non podía ser doutra maneira tratándose dunha lingua que levaba trescentos anos ausente dos rexistros literarios cultos “merced a la falta de gramática, de diccionario y de escritores que con pluma magistral hayan manejado la lengua” (1868: X). De feito cada escritor escribía na súa variedade dialectal de maneira máis ou menos radical (Pondal e Rosalía son bos exemplos); e cada quen escapaba das interferencias conscientes do castelán (lingua na que fora alfabetizado e educado literariamente) como mellor sabía. Daquela, era patente que cumpría un texto descritivo e normativo que orientase en como escribir; Saco era consciente de que chegara o momento de non adiar máis a tarefa de dar a coñecer “fundamentalmente y por principios tan suavísima lengua” (1868: VII). Había seguramente naquela altura outras persoas capaces de facelo, pero el era quizais daquela a persoa máis indicada; ademais de estar motivado polo amor ás cousas da terra (como demostrou tamén recollendo cantigas e refráns) era un home de boa formación humanística; polos seus estudos eclesiásticos supónselle un bo coñecemento do latín (ten traducións desta lingua ó galego); era profesor de grego de Instituto (Risco no estudo fisiognómico, 1927, di que en Ourense o foi de Retórica e Poética); na súa carreira entrara tamén o hebreo co que encontra paralelos nalgunhas locucións galegas; polo que deducimos dalgunhas pasaxes da súa *Gramática* onde fai comparacións con outras linguas, coñecía o francés e o italiano (non sabemos con canta profundidade); non nos estrañaría que coñecese o catalán, pois foi profesor en Castellón; cita algunha vez o portugués ao cal accedeu seguramente sen gramáticas; e unha vez tamén fai comparación co provenzal (do que tería noticias polo seu carreo con Milà e das lecturas deste autor). No seu currículo como seminarista entrou obviamente a gramática e retórica (elocuencia) castelá. Supónselle, daquela, un bo coñecemento teórico sobre os elementos constitutivos dunha lingua e do seu funcionamento. Non nos consta (nin se deduce da lectura da *Gramática*) que tivese coñecementos de gramática histórica, que é a ferramenta que dá pistas moitas veces para saber se unha palabra

ou unha desinencia nominal ou verbal ou unha construción son xenuínas ou non; de feito dá por bo galego algunhas solucións castelás consagradas polo uso e que non son enxebres; e por esa razón tampouco ten moi clara outra distinción fundamental: a discriminación entre palabras patrimoniais e cultismos. A lingüística histórica alemá á altura de 1868 aínda non chegara a España (en cambio si a Portugal; Adolfo Coelho que é algo máis novo que Saco pero escribe sobre os mesmos anos sobre o verbo portugués, segue de cerca a Bopp, Diez ou Schuchardt); así é que as escasas veces que Saco compara (atinadamente) galego e castelán co latín supoñemos que son deducións persoais ou recordo das súas lecturas de Sarmiento, a quen si leu, ou das lecturas de Antoni Capmany (1852), a quen cita, que nas súas *Observaciones* ten un breve esbozo de gramática histórica do castelán (pouco neogramático aínda). Por iso, cousas que a gramática histórica explica adecuadamente, como a discrepancia de timbre que hai entre formas como entre *el cóce* e *côce ti* (indicativo/imperativo e poderíamos engadir o subx. *côza*), para Saco teñen unha explicación máis idealista:

Esta pronunciación cerrada [do imperativo] que dulcifica el tono del mando inherente al modo imperativo, está muy en armonía con el carácter dulce de los gallegos, mas inclinados a usar de la súplica que del precepto (§53 bis).

Gaston Paris, a quen citarei despois, bota nel en falta a formación filolóxica que lle recoñece en cambio a Adolfo Coelho.

CONTIDO DA OBRA

Vou enumerar os capítulos e facer un breve comentario de cada un deles.

1. “Observaciones sobre las letras”, pp. 14-21, referidas ao que hoxe chamariamos Fonética.

Trata do esperado, vocais e consoantes. É interesante neste apartado un parágrafo no que formula a seguinte lei: “No hay en gallego combinaciones de dos consonantes mudas, ni de una muda seguida de *m ó n*, combinaciones tan difíciles de pronunciar y ásperas al oído” (§8). O asunto vai dos chamados grupos heterosilábicos (cultos) do tipo *ct*, *pt* etc., cuestión sobre a que non se puxo orde ata 2003 (se é que se dan por boas as *Normas* da Academia). A solución única de Saco é que “se suprime la primera consonante, prolongando por via de compensación en diptongo la vocal precedente” (*direito*, *reuto*) “o bien se intercala una vocal entre las dos consonantes” (*adequirir*, *adimirar*). Tamén considera a supresión da primeira consoante pero califícaa de rara (*indino*, *iñorar*). Na *Ortografía gallega* de Couceiro Freijomil (1929) latinízanse sistematicamente estes grupos consonánticos estraños

á fonotáctica do galego popular; e desta maneira procederon, con algunha vacilación, as normativas posteriores en contra do criterio de Saco. Na fonoloxía de Amable Veiga (1965-1974) aínda se apela a este trazo fonotáctico sinalado por Saco.

2. “Lexiología ó tratado de las palabras”, pp. 22-141, referida ó que hoxe chamamos Morfoloxía (artigos, nome, adxectivo etc.).

O título do capítulo é algo sorprendente; a GRAE¹ chámalle “Analogía”; pero vai do esperado, das partes da oración, e non atopo case nada comentable, fóra de que faga certas escollas esperables (*hirmau*) ou de que con frecuencia dea as dúas ou máis “formas subdialécticas” (*millor/mellor, primeiro/pormeiro, il/el, iste/este, falache/falaches, falastes/falástedes, fixen/figuen, saio/salio/sallo, eiquí/aquí...*). Sorprende que no paradigma dos pronomes de terceira persoa coloque entre os nominativos (que esperaríamos fosen só formas tónicas) *o, a, os, as* ó lado de *el, ela, eles elas* [erro que pasou a Valladares e a Lugrís]. Non sorprende en cambio que dea tres formas para o imperfecto de subxuntivo nos verbos (*falara, falaría e falase*) porque iso é o que facía a GRAE tamén naquela época (de feito *sería* e *fora* son intercambiables nalgunhas construcións do tipo *mellor che sería/fora...*). Non acaba de ter moi claro o papel de *haber* como auxiliar: “El verbo *haber* que en castellano contribuye á la formación de los tiempos compuestos [...], no presta en gallego este servicio, sino con las formas *houben, había y houbera*” (§44); máis adiante engade *habería / houbese falado* (§57). (Valladares e Lugrís non o seguen nisto). Polo demais, canto di neste apartado (120 páxs.), con máis ou menos lagoas, aínda é de lei hoxe. Unha fazaña notable para un rapaz de 33 anos á altura en que escribiu este manual, todo baseado en observacións propias, porque antes del non había nada².

3. “Eufonía”, pp. 141-154, referida ó que actualmente chamariamos Prosodia (onde trata principalmente do que acontece cando se encontran na cadea falada o fonema final dunha palabra co inicial da palabra seguinte). Como se ve é un capítulo que está algo fóra de sitio. Pero cadra no mesmo sitio no que na GRAE 1858: 145 ss, están as “figuras de dicción” (que tratan do mesmo: metáteses, contraccións, apóposes, epénteses etc.).

Eses encontros tradúcense en elisións (*queres que t’agarde, lev’o [=lévoo, lévao], a’squela*), ou en contraccións (*ôn home, pr’ôn parente*) ou na aparición de consoantes

1 *Gramática de la lengua castellana* da Real Academia Española; tivo 11 edicións entre 1871 e 1867 (Garrido 2008). Para unha bibliografía cronolóxica das gramáticas (e outros textos lingüísticos do castelán), ver Niederehe (1994-2012).

2 As 45 páxinas do libro de pequeno formato de 1864 que Mirás intitula *Gramática* pouco máis teñen que paradigmas verbais.

ou vocais eufónicas (*levai-n-o, dou-n-os; está-y-o agardando*³), no comportamento do *-n* (*co'iste, n-o agro, qué-n-o dixo?*) ou de *-s, -r* (*léval-o, levál-o*) ou asimilacións regresivas (*timía, podía*). Isto ten a explicación en que os galegos (segundo Saco) temos un instinto especial para a harmonía e a melodía que nos leva a facer varios cambios na feitura das palabras, en especial os que levan a evitar todo “sonido áspero y despacible” (§110).

4. “Sintaxis”, pp. 155-215.

Entende por sintaxe as “relaciones que median entre ellas [=as distintas partes da oración] y la colocacion que observan entre si” (§130). Queda polo tanto excluída a sintaxe da oración composta. Restringida a eses límites tamén hai pouco que comentar. Unha cuestión moi debatida en todas as gramáticas posteriores é a da colocación dos pronomes átonos; a este respecto formula para o galego unha regra moi simple que na romanística se chama “Lei de Musafia”, enunciada por primeira vez polo filólogo italiano dese nome oito anos despois de Saco (1876). A lei de Saco é esta: “Las formas pronominales *me, te, che, lle, se, o, a, os, as, nos, vos, lles* no ocupan nunca el primer lugar de la frase” (§139) (*firiume teu hirmau, poucos o viron, nin se foi nin pensa neso, [se vos ve] folgarase...*). A lei necesita matizacións (de feito dicimos *onte vinte na fonte* tamén co pronome posposto) pero en xeral funciona. Neste apartado explícase o “erro” que indiquei antes na Morfoloxía, pois interpreta mal a función de *o, a, os, as* en frases como *Pr'o que fuxe d'o traballo, hai-n-o en todas partes*, pois considera que estes pronomes (o o neste caso) “sirven de sujeto cuando vienen con las terceras personas de singular del verbo *haber*” (§146). [O erro pasou a Valladares e Lugrís tal cal]. Sorpréndenos que un home coma el, con tan bo cheiro para o enxebre, dedique un parágrafo ao “conjuntivo” *cuyo*, segundo el, raro como posesivo *...veciño cuyos bés...*, en cambio usado nas mesmas ocasións que o cast. *el cual*: *chegou o alguacil, cuyo, vendo aquilo...* (§151). Debeu (e debe aínda) de ter unha certa circulación por Ourense este uso hiperalienado e pareceulle enxebre, de feito outro ourensán, Blanco Amor, usa moito esta construción, vítima do mesmo prexuízo: *O cuiu Potras herdara do seu pai un tenderete, [...] lle botaran sona de porcachón, o cuiu era certo*.

5. “Modismos notables”, pp. 216-222.

É unha sección que inclúen na Sintaxe, pero en realidade debería ter un apartado específico, e en realidade debería de entrar máis ben nun dicionario de locucións.

3 Ten moi claro que o *-y-* de *está-y-o agardando, estaba ond'a y-outra, n-a y-alma* son eufónicas (hoxe diríamos antihiáticas) e non é unha conxunción, como interpreta Valladares (1970: 15): “Muchos emplean la conjunción y cuando a la voz *alma* antecede a. [...]. Una de dos: o sobra esa conjunción que nada une, o *y-alma* es una voz sola”.

6. “Prosodia”, pp. 223-225.

Non vai estritamente do que hoxe chamamos Prosodia senón da posición da silaba tónica, de ditongos, e do contraste entre o galego e o castelán en relación co acento dalgunhas palabras: rareza de agudas do tipo *mañá*, acento grave en *cantabámos...*⁴ O capítulo de “Eufonía” que mencionei antes estaría mellor engadido aquí.

7. “Ortografía”, pp. 226-230 (uso de *y/i*, *n/m*, *x* e acentos).

O que resta (231-259) aínda que está incluído na superepígrafe de “Ortografía” é unha miscelánea que ten varias epígrafes: “subdialectos do galego”, “nomes propios”, e “diferencias principais entre o galego e o castelán (voces de radicais diferentes *-farelo/salvado, can/perro, angazo/rastrillo...*– ou voces cognatas que teñen solucións fonéticas distintas *-mouro/moro, chao/llano, oubear/auillar-*). Tamén é unha sección que non ten nada que ver coa gramática.

A estrutura da *Gramática* de Saco é a das gramáticas da época (e aínda de moito despois; eu aínda aprendín o castelán con declinacións polos anos 50 do século pasado). Nos seus anos de formación (que van de 1846 a 1864) Saco tivo que cursar a materia de gramática castelá; non sabemos se nalgún manual escolar específico dos que se usaban nos lugares onde cursou estudos (Instituto de Ourense, Universidade de Santiago, Seminario de Ourense e outra vez Santiago) ou ben estudou por algunha das gramáticas da lingua castelá da RAE, das que hai edicións desde 1772 (dez ata 1867). Cotexei a GRAE 1854 coa de Saco e as coincidencias son tan notables, tanto nos contidos e na súa ordenación como na terminoloxía, que temos a certeza de que a Gramática da RAE (ou algunha das escolares que a imitaron) foi unha guía permanente para o crego de Ourense. No tempo en que Saco escribiu a súa gramática levaban xa anos en circulación no ámbito castelán algunhas gramáticas de feitío menos tradicional cá do noso autor; por exemplo a de Salvá (1835), a quen leu e cita, ou a de Bello (1847), non citado, as dúas bastante innovadoras con respecto ás académicas; pero non hai trazas de que se inspirase en ningunha delas. Tampouco se inspirou en gramáticas portuguesas como poderían ser as de Reis Lobato (1770, da que se chegaron a facer 40 edicións ó longo dos séculos XVIII e XIX), Soares Barbosa (1822) ou Constâncio (1831), por citar só algunha das que foron populares e examinei⁵.

Unha característica ben notable para un lector actual da *Gramática* é que por razóns didácticas incide constantemente nos trazos en que o galego contrasta co

4 O capítulo correspóndese co da GRAE 1870; a novena ed. (1865) e a décima (1866) non están dispoñibles en ningún repositorio dixital e non puideron ser consultadas.

5 Para a historiografía das gramáticas portuguesas ata o séc. XIX ver Kemmler 2013.

castelán; pódense pór moitos exemplos (ten capítulos enteiros, como queda visto) pero podemos ilustralo cos dativos de “solidariedade”, que non teñen función gramatical ningunha pois non desempeñan “ningun oficio directo ni indirecto en la oración” (só teñen valor “pragmático”, diríamos hoxe): *¡Cánta xente había? Non che había mais que dous homes, [...] Nanai, dóilleme á cabeza* (§142). Case sempre que hai un contraste destes atopa unha explicación favorable ó galego, unhas veces de carácter ético e outras estético: “Este uso gramatical [dos dativos expletivos da segunda persoa] debe su orígen á la afabilidad del carácter gallego, que propende siempre á establecer cierta relacion de benevolencia ó cariño entre los interlocutores” (§142)⁶.

O portugués é totalmente ignorado como termo de comparación, por razóns que na época eran entendibles.

MODELO DE GALEGO

Cal é a realidade idiomática que describe Saco? Na época en que escribía tíñase a idea de que coa etiqueta “galego” se refería un a unha entidade discreta pero complexa. “El dialecto gallego, si bien uno é idéntico en lo esencial en las varias provincias que lo usan, ofrece no obstante diferencias locales de no mucha importancia” (§242). E explica as causas desta diversidade:

La configuracion del territorio galaico, poco favorable á la recíproca comunicacion, la diversidad de climas y de ocupaciones, y el carácter harto individual de sus habitantes, bastante propensos al aislamiento y á las rivalidades, han fomentado hasta lo sumo estas diferencias subdialécticas, que por otra parte son inevitables en todo territorio de una regular extension, mientras no hay literatura y ciencias que fijen el idioma (§242).

El mesmo puido observar directamente algunhas destas diferenzas pois residiu, polo menos, en Ourense (Alongos onde se criou está a 9 km da capital, onde cursou os primeiros estudos) e Santiago; con esta experiencia e as lecturas dos poucos textos que daquela circulaban (Pintos, Rosalía e os restantes poetas que andaban polo *Álbum de la Caridad*, Añón, Camino, García Mosquera...) formou a súa idea da composición dialectal de Galicia. E así apreciou que, baseándose no comportamento dalgunhas vocais (*el/il*, *perdechis/pirdiches*), dalgunhas consoantes (*bon/bo*, *man/mau*) ou das contraccións (*aos/ós*) había dous galegos: un setentrional (coa primeira característica) e outro meridional (coa segunda) (§242).

6 Sobre o prexuízo de se hai linguas mellores e peores hai agora un libro que profunda na cuestión: Dixon 2016.

Tamén é consciente de que non hai ningún criterio que permita inclinarse por unha escolla cando hai dúas ou máis opcións; as dúas son lexítimas. Ocorre en moitas ocasións ó longo da súa *Gramática* e só ás veces se permite propor como máis canónica unha delas en beneficio da regularidade. Por exemplo, ante a alternativa *pidiu/pedeu* razoa así en favor da primeira:

De las dos formas subdialécticas que tiene esta persona en la conjugación tercera (*pidiu, pedeu*), aunque en obsequio de la variedad convenga tal vez conservar las dos en el gallego literario, creemos debe preferirse la primera, ya para distinguirla de igual persona de la segunda conjugacion, ya por ser mas conforme á la índole de la tercera, cuya vocal dominante es *la*. (§51).

O mesmo ocorre cando hai unha razón etimolóxica que permita lexitimar unha preferencia; que ás veces haina, e outras veces é imaxinada. Por exemplo no dobrete *falastes/faláchedes* “La última forma es mas regular, pues guarda más analogia con la segunda de singular [*falache(s)*], de la cual con razon se deriva”. Consideraba que o *-che* de *falache* (ou a “máis llena” *falaches*) era o *che* pronome, aglutinado; e entón a segunda de pl. debería formarse sobre a segunda de singular (como en lat. *amavistis* sobre *amavisti*, co *-ti* en singular, forma abreviada de *tibi*, §55)⁷. Con este criterio de “obsequio a la variedad”, como é ben sabido, a maioría dos dicionarios galegos seguiron case ata hoxe admitindo calquera variante. O DRAG de 1913 daba ata nove entradas para *árbore* e formas cognatas sen priorizar ningunha variante.

Con todo é consciente do provisional que é a súa proposta baseada no uso, dado o limitado que era o seu coñecemento da realidade idiomática de Galicia:

Para trazar este cuadro de las diferencias subdialécticas del gallego, nos hemos apoyado principalmente en el exámen de las pocas composiciones que existen escritas en el mismo, atendiendo al lugar del nacimiento ó residencia de sus autores. Si personas inteligentes tuviesen á bien comunicarnos las particularidades mas notables del gallego de sus respectivos lugares, podriamos sin duda presentar un cuadro mas extenso y completo, á la vez que exacto, de los subdialectos gallegos, toda vez que no nos es dado tomar personalmente informes por medio de largos y detenidos viajes. (§245 n.)

7 De todas maneiras non é moi consecuente coa súa proposta de dar preferencia a *-chedes*, porque se ben admite os dobretes (e mesmo tripletes) en *falástedes/faláchedes*, *batestes/batéchedes*, *pidistes/pidichedes*, *fustes/fostes/fóchedes*, dá como formas únicas *estivestes*, *houbestes*, *soubestes*, *coubestes*, *tivestes*, *viñestes*, *puxestes*, *fixestes*, *caístes/caestes*, *saístes*, *oistes/ouistes*, *fustes/fostes*, *dixestes*, *destes/distes*, *quixestes*, *puidestes*, *crestes*, *lestes*, *vistes*...

Por moi deficiente que sexa ten unha idea aproximada da variación diatópica do galego. Menos claro ten o que se refire ás variacións diastráticas; en realidade era imposible ter unha idea nin sequera aproximada do asunto porque o galego da época non tiña rexistros ou era difícil percibilos pois só había un galego falado por clases subalternas. Por iso ve natural que haxa “transposiciones” (§265) e outros fenómenos e que dea por boas, e mesmo canónicas, solucións que hoxe consideramos “vulgares”: *probe*, *porveito*, *esquirbano*, *percurar*, *premisso* etc. Dispersos ó longo da Gramática hai moitos outros exemplos.

Noutros idiomas hai a mesma variedade dialectal (e diastrática) que no galego, pero a autoridade de grandes escritores permitiu elaborar unha norma; nas historias das linguas cítase tamén como factor unificador o modelo idiomático da xente de “bo gusto” que circulaba polos ambientes cortesanos (de Madrid, Lisboa, París ou Londres). Aquí non había iso (nin escritores, nin corte, nin mesmo urbanitas que falasen galego) e opta por fundar a autoridade no modelo de galego que usa o pobo: “por la escasez de escritos me fué preciso apoyarme casi solamente en la escrupulosa observacion del lenguaje hablado” (1868: X), coas variantes locais e sociais que coñece, todas lexítimas. Mesmo se percibe unha certa querenza polas formas populares diferenciais que a norma actual arrombou (non sen certa arbitrariedade) como localismos e vulgarismos.

Ten ademais outra guía (á parte da do uso), que é o que poderíamos chamar o xenio idiomático, que é un concepto un pouco confuso como todo o que se basea en intuicións; fórmulao deste xeito: “el exámen atento y comparativo de esas alteraciones [de la estructura de las palabras usadas por la gente del campo], al parecer opuestas á la correccion gramatical, me ha hecho conocer que tienen su fundamento en la naturaleza é índole particular de la lengua misma” (1868: VIII). Outro exemplo (§164 e nota), agora da morfoloxía: en galego os verbos *ir* e *vir* poden ser auxiliares de si mesmos (*vamos indo á casa*, *vide vindo á mesa*) cousa que en castelán, segundo Salvá (iso lle atribúe Saco pero non localice o lugar na edición de 1835) é unha vulgaridade (*voy a ir*, *iba a ir*); en galego non ocorre iso pois estas perífrases “son usadas á cada momento, aun por la gente instruida” e ademais son conformes “al carácter tranquilo y tardo de los gallegos”. E conclúe:

Parécenos que las mejores locuciones en todo idioma son aquellas que pintan al vivo no solamente las ideas á cuya espresion están destinadas, sino tambien el caracter y génio de los pueblos que las usan.

Non é este o momento de debullar cada unha das escollas que fai Saco (podería alguén facer unha tese ou TFM); o criterio co que operou queda suficientemente

exposto. Nas gramáticas que viñeron despois (Lugrís 1922; Carballo 1966) aínda segue a haber certa tolerancia referida ás variantes.

RECEPCIÓN DA GRAMÁTICA DE SACO DE PORTAS PARA DENTRO

Non temos moitas noticias sobre cal foi a recepción da *Gramática* de Saco entre os cenáculos ilustrados galeguistas nin tampouco en que medida as propostas que se propuñan na súa *Gramática* foron seguidas polos escritores. En xeral podemos dicir que a opinión sobre a valía da obra de Saco é unanimemente positiva. Sete anos despois de publicada, Lamas, no prólogo das súas *Espiñas* non lle escatima eloxios:

Un virtuoso e ilustrado crego, un por moitos concetos distinguido literato, deunos un tesouro de moito valer, unha xoya que soilo podrán apreciar aqueles que conozan as desfavorabres condicións con que tivo que loitar, pra por fin á ese menumento d'a nosa literatura, pra escribir á *Gramática gallega*. D. Xoan Anton Saco e Arce, é merecente d'unha coroa, é merecente po-lo tanto d'a admiracion e cariño d'o seus veciños. (1874: 6).

A estima de Lamas pola *Gramática* de Saco volvémosla ver (e escollo só unha cita), o ano seguinte no nº 2 do *Tío Marcos* (o texto vén sen sinatura pero suponse que é do editor):

N'os dias de chuvia, e n'as noites do inverno, sentados á caron do lume, fora muy bo que se leése algunha cousa, por exemplo, á hestoria d'a nosa terra, os cantares gallegos de D.ª Rosalia de Castro, é á gramática do Señor Saco, que dito sea entre nos, é vergonza non-a haxa en cantos pobos, aldeas e vilas ten Galicia. [Hai cerca de 40.000].

Para calibrar a autoridade de Saco hai unha cuestión ortográfica que daquela estaba de actualidade (aínda o está hoxe) e que nos pode dar unha idea de como era valorada a autoridade do crego de Alongos; referímonos a representación do /j/. Antonio M.ª de la Iglesia escribe en 1888 un poema (chamémoslle así) que titula “Ortografía gallega” (2005: 267-282) e dedica ó noso autor, despois dun eloxio, unha ferretada recriminatoria por non estar á altura do que requiría unha política lingüística atrevida (referida ó *corpus planning*), di así:

De modo que o que non ve
 Tanto sól n'ó nóso espazo,
 E porque o non quere ver
 Ou porque será un cegato.
 O domáis, e bén acesa,
 Temol-a luz 'n-eses faros⁸,
 Que tempo será que o régime
 Caprichoso, estacionario
 Que dirige ós nósos cégos
 Caya d'unha vez, crismado
 Pol-as mócas d'o porgreso
 Víndose d'o burro á baixo.

¡Nin val o que veña lógo
 Saco Arce á lovantalos!!
 Est' autor era moi tésto
 Bon poeta e bo gramáteco:
 Pero en verbo de valore
 Tivo pouco, pois trembande
 Ant'as turbas d'os *equistas*
 Veu cair esmorentado.
 Volvendo en sí veuse preso
 D'aquel turbulento bando,
 Prescindiú d'o seu saber
 E renegou d'o seu Lacio,
 D'o seu grégo e d'o seu Pindo
 E d'o seu Sion hebraico.
 'N o tocante d'a escritura
 Botouse 'n-o reino estraño,
 Deixou o reino d'a cénica
 Pol-o d'a "stulticia antro";
 Quer decir, trocou o próbe
 Os ollíños pol-o rabo.

(2005: 273)

López Ferreiro cando escribe a súa primeira novela, *A tecedeira de Bonaval* (1895), no prólogo explica que dubida entre a escrita etimolóxica de Valladares

8 Os "faros" foron mencionados antes; son: F. J. Rodríguez, Pintos, Valladares e Cuveiro.

(López Ferreiro estimábao, foi el o censor do *Dicionario*) e a graffía simplificada. A primeira ten a vantaxe de que nos aliñaría cos outros pobos cultos e coa nosa tradición medieval pero parécelle unha decisión prematura, por iso, conforme a Saco prefire o <x>:

a ningún pobo culto lle deu, que eu saiba, por romper na escritura da propia fala cos antecedentes etimolóxicos. E si consultamos a ortografía que siguiron os nosos antigos, nos seus escritos, tamen temos o mesmo. Pero (e este é un triste pero) ¡hay esperanza de-que a nosa faliña seya algunha vez estudiada e cultivada con todo aquel aparato de nocions filolóxicas, etimolóxicas e gramaticas que hoxe se estila? Paréceme moito pidir; e non lle votemos toda a culpa aos estraños, pois os da casa podiamos facer algo mais. Pol-o cual dicidime ao fin a adoutar a x. E esta letra ten pol-o menos a seu favor a autoridá do noso insine e malgrado mayestro Saco e Arce. (1895: 11).

En textos literarios, prólogos, artigos de xornais ou revistas son raras as mencións de Saco; no TILG (aínda que isto non é un rexistro moi significativo, habería que rastrexar en textos en castelán tamén) atópanse poucas referencias a Saco, o cal corrobora a “vergonza” de que falaba o *Tío Marcos* de que o libro teña pouca circulación entre o público (mesmo o letrado). A este respecto é ben significativo un anuncio que insire *A Voz do País* (Monforte) o 28/IV/1912 que di así:

Na imprenta de este semanario véndese a *Gramática gallega*, do insigne filólogo D. Juan A. Saco Arce. Precio de cada exemplar sete pesetas, e envíense 25 céntimos máis para o franqueo.

Isto acontecía 44 anos despois de editada a obra e pasados 33 da morte do seu autor; para saber ben o alcance desalentador da noticia tiñamos que saber cantos exemplares se tiraran; non creo que fosen moitos máis de 200. A razón desta falta de entusiasmo pola gramática explicábaa Aurelio Ribalta en 1916 nun artigo publicado en *Estudios Gallegos* (22, 280-284):

En gallego ai poucas gramáticas; pro e que a xente non pide ter mais. Nas botan de menos. As moitas gramáticas das outras linguas responden aas nezesidás da ensinanza. Pro en Galizia non se estudia o gallego, depréndese sin libros [...]. Por esta razón, “de feito”, non “de razón”, abonda ben con satisfazere as nezesidás dos eruditos, dos curiosos, dos literatos deiquí ou de fóra, cáxeque máis de fóra qe da casa (*apud* Fernández 2000: 124).

Neste mesmo artigo fai unha mención eloxiosa da *Gramática* de Saco, “que representa a perfeución máis grande da escola crásica ou tradicional”. Pero a valía do libro non lle garantiu a circulación.

A pegada da *Gramática* de Saco no galego dos escritores é difícil de calibrar; debeu de ser entre escasa e nula. Pero isto habería que estudalo (se se pode).

Entre as *Gramáticas* de Saco e a de Carballo (1966) transcorreron case cen anos sen que os nosos estudos gramaticais fixesen grandes progresos nin en cantidade nin en calidade; as obras que se publicaron e levan no título o termo “gramática” ou outro semellante son ben poucas e ben coñecidas. Vou mencionalas sen a penas comentar nada da pegada de Saco nelas porque xa se teñen comentado pormenorizadamente por outros autores, entre eles B. Fernández Salgado (2000) e Xosé Manuel Sánchez Rei (2005); pouco poderíamos engadir ao dito por eles. Son as seguintes obras:

No mesmo ano 1868 publicaba Juan Cuveiro Piñol un opusculiño titulado *El habla gallega. Observaciones y datos sobre sus vicisitudes* (XXXII páxinas de historia + 38 de gramática); é obvio que non puido ter en consideración a *Gramática* de Saco; podería tela en conta na segunda edición deste opúsculo, en 1876, inserido en parte da tiraxe do seu dicionario; pero non o fixo⁹.

De 1892 son uns *Elementos de gramática gallega* de Marcial Valladares (editados en 1970 por Galaxia). Tiña tres obxectivos, segundo o autor: (a) xustificar a ortografía do seu *Diccionario*, (b) producir un texto pedagóxico, pois

la gramática del señor Mirás es en extremo deficiente y la del señor Saco-Arce, si bien honra muchísimo a su malogrado autor; si bien es excelente como libro de consulta, por ser de lo mejor que sobre el particular se ha escrito, no así para que logren estudiarla gentes que ni aun consiguen desflorar la de la lengua oficial

e (c) “Para contribuir en algo, pero sin pretensiones a la gloria de nuestra patria”. Enténdese que con esa declaración non siga moi de cerca a Saco na descrición da fonética e morfoloxía; pero a pegada de Saco vese moitas veces, tanto no corpo da gramática (á que traslada mesmo erros de Saco) como na incorporación de elementos estraños á gramática, como son nomes dos días da semana, dos meses, nomes de persoa, modismos e unha crestomatía de textos.

9 O texto de *El habla gallega* non debía de estar pensado como introdución para o *Diccionario*; de feito despois desta introdución XVI+83 páxinas (das que só 38 son de gramática, pois o resto é unha antoloxía literaria) o dicionario comeza cunha paxinación independente.

De 1918, da autoría de José de Santiago y Gómez, é un libro disparatado, *Filología de la lengua gallega*, mestura de historia da lingua, gramática histórica e gramática sincrónica (a partir da páxina 100); un dos primeiros capítulos vai de elementos constitutivos do galego, entre os cales hainos cartaxineses e gregos, celtas e por suposto xermánicos: [O pronome *mi* +] “La sílaba *na*, en gótico, [...] hace *mina* (*ñ*), por lo que es lógico que el pronombre posesivo gallego *miña* se derive de la voz gótica o suébrica *mina*” (1918: 65). Perlas semellantes hainas en cada páxina, por non dicir en cada parágrafo, o cal dá idea do mérito desta obra. Aproveita a Saco sen citalo (mesmo para contradicilo); xa o advertiu con excesiva benevolencia Carballo na 4ª ed. da súa *Gramática* (1974): “Salvo lo que toma de Saco nada hay de interés en esta obra”.

Dese mesmo ano 1919, da autoría de R. A. (Ramón Alvariño, seudónimo de L. Carré; nunha ocasión interpretei ese R. A. como Real Academia), é un *Compendio de gramática galega*, un folletoño de 36 páxinas, publicado pola “Biblioteca Galeguista” da Coruña, que é basicamente o que incluíu despois de 1933 como introdución do seu *Diccionario* (2ª ed.). Sobre este texto, en *La Vox de Galicia* (12/IV/1919), asinada por FM (Fernando Martínez Morás?) vén unha recensión demoledora (e cremos que inxusta):

leímos el *Compendio* de R. A. y después de leído y confrontado, creemos que el autor debió de haberle puesto por título: *Compendio de Gramática Galega de D. Juan A. Saco y Arce, por R. A.* Y aún así no diría toda la verdad. (*apud* Fernández 2000: 126.)

De 1922 é a *Gramática do idioma galego* de M. Lugrís Freire, cunha segunda edición en 1931. Nesta Gramática, agora co galego como metalinguaxe, cun modelo idiomático máis noroccidental e menos tolerante coas variante, si que hai un seguidismo case total de Saco, de quen se copian mesmo os erros. Carballo (que non tiña ningunha estima intelectual por Lugrís¹⁰) na 4ª edición da súa *Gramática*, que inclúe unha pequena bibliografía crítica, insire o seguinte comentario (ó noso ver severo demais):

Rohlf, que, como ya dijimos, demuestra conocer deficientemente la bibliografía gallega, emite sobre esta gramática un juicio sorprendentemente benévolo: “En el muy completo trabajo de M. Lugrís Freire, *Gramática do idioma galego* (la

10 Nunha carta a del Riego, do 14 de novembro de 1932, chámalle “ignorantón”.

Coruña 1931) está también la sintaxis bien representada”. Si restamos lo que Lugrís tradujo de Saco bien poca cosa queda¹¹.

1926. Neste ano insire A. Couceiro Freijomil, no vol. I da *Geografía general del Reino de Galicia* de Carreras Candi unha colaboración que vai das páxs 163 a 327 sobre *El idioma gallego*. Este texto ampliouno en 1935 e publicouno por separado: *El idioma gallego. Historia, gramática, literatura*. A parte gramatical ocupa as páxinas 101-172 das cales as 30 primeiras son unha fonética histórica (inspirada en García de Diego) e o resto unha mestura de morfoloxía histórica e sincrónica; acaba cunha proposta ortográfica (173-209) que vén sendo a que publicara en 1929. Aínda que nos dous textos declara que para a redacción da morfoloxía tivo en conta, entre outros, a Saco, o certo é que a pegada de Saco é escasa.

Despois disto veu a Guerra e pasaron algo máis de trinta anos sen que ninguén se ocupase de describir ou codificar a lingua e sen que ninguén se acordase de Saco. E é explicable; e sábese ben por que; vale a explicación de Ribalta que citei antes: “En gallego ai poucas gramáticas; pro e que a xente non pide ter mais. Nas botan de menos”. Confírmao ben a comparación con Cataluña, onde a lingua (ademais de manter unha vitalidade moito maior que aquí, non era só lingua rural) acabou sendo institucionalizada; foi a lingua oficial da Mancomunidade (1914-1923) e despois da Comunidade Autónoma que promoveron unha política lingüística decidida tanto no referente ao status como ó padrón. Iso explica que ó longo de todo o século XIX se publicasen ducias de gramáticas¹², mesmo mallorquinas e valencianas; que en 1906 se puidese celebrar un importante Congreso internacional sobre a lingua catalana, con presenza de grandes lingüistas de toda Europa e arredor de 1.000 asistentes dos Países Catalans, e de cuxas actas (703 páxinas) se tiraron 3.100 exemplares¹³; que en 1911 se botase a andar a activísima Secció Filològica do Institut d’Estudis Catalans; e iso explica tamén que as institucións (incluída a Universidade) se implicasen na formación dunha promoción de filólogos moi capaces. Así é que de 1918 é a extraordinaria *Gramática catalana* de Pompeu Fabra¹⁴ que tivo sete edicións ata 1936 e despois unha en París en 1946 e outra nova (refeita) en Barcelona en 1956, póstuma. Moitas das opcións que toma Fabra foran expostas por el mesmo nunha serie de *Converses filològiques* saturadas de erudición.

11 Para un xuízo máis imparcial desta *Gramática*, ver Sánchez Rei (2006), ou González Seoane (2006).

12 Pódese ver un listado posiblemente completo aquí: <http://www.bnc.cat/Media/Files/bloc/Llista-de-gramatiques>.

13 As actas deste Congreso en: <https://archive.org/details/primercongrsin00conguoft/page/58>.

14 Pode verse un facsímile da edición de 1933 no enderezo web: <https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000044%5C00000005.pdf>

REPERCUSIÓN DA GRAMÁTICA DE SACO NOS CÍRCULOS CIENTÍFICOS

O texto de Saco comezou pronto a ser incluído como fonte de información sobre o galego en todos os repertorios bibliográficos que teñen en consideración as linguas hispánicas. O primeiro en dalo a coñecer fóra das nosas fronteiras foi o eminente romanista Gaston Paris (1839-1903), o gran patriarca da filoloxía francesa, fundador (xunto con Paul Meyer) en 1872 da revista *Romania* (que aínda se publica, vai no nº 136). No fascículo 2 do tomo I da súa revista (1872: 243-244) daba noticia da *Gramática* que nos ocupa. Saúdaa a obra cun eloxio:

Le travail de D. Juan Saco Arce est le premier qui ait été fait jusqu'à ce jour sur le dialecte galicien; à ce titre il mérite certainement, outre la reconnaissance des compatriotes de l'auteur, celle des philologues. Ajoutons que l'auteur fait preuve d'un esprit naturellement juste, qu'il supplée par le bon sens à ce qui lui manque comme préparation scientifique, et que la partie de son livre consacrée à la phonétique est fort claire.

Pero a partir de aí a crítica é pouco favorable. O reproche principal que lle fai é que ignore completamente o portugués como termo de comparación, e en cambio bote moitas veces man do francés e do italiano para sinalar formas paralelas: “sans doute par un singulier patriotisme, il ne le rapproche jamais de cette langue [do portugués], qui n'est mentionnée qu'une ou deux fois en note dans tout le volume”. E conclúe “si on avait voulu franchement exposer les choses comme elles sont, les deux tiers du livre tombaient; il n'y avait presque plus à signaler que des nuances de prononciation”. Como mostra das deficiencias lembra o infinitivo conxugado, que Saco dá como “una prueba más de la docilidad de nuestro dialecto”; pero haino en portugués aínda que o ignore ou o silencie; ou a asimilación de *-s*, *-r* ó *-l* dos pronomes ou artigos *lo*, *la* nas secuencias do tipo *collámol-os*, *leval-o*, que Saco, certamente non atinou a explicar ben (por iso propón unha grafía inaxeitada), que se dan tamén en portugués con características idénticas. Hai que dicir en descargo de Saco que Gaston Paris non entendía ben a situación sociolingüística do galego nin tampouco quen eran os destinatarios da obra. A intención de Saco era rehabilitar unha lingua, crear un padrón literario galego, e non presentala coma un conxunto de feitos dialectais do portugués ante un cenáculo de estudosos do romanismo.

A segunda vez que se menciona e, neste caso, se utiliza a obra de Saco nun traballo romanístico é por parte do filólogo suízo Jules Cornu (1849-1919) autor da sección “Portugiesische Sprache” no vol. I da segunda edición (1904-1906) do *Grundriss de romanischen Philologie* de Gustav Gröber, onde insire un *Anhang*

‘apéndice’, que comprende as últimas seis páxinas (1904-1906: 1031-1036), que trata do substantivo, dos numerais, dos pronomes e do verbo galegos, baseado nos datos que extrae, segundo confesa, da *vorzuglich* ‘excelente’ *Gramática* de Saco e dalgunhas lecturas particulares de autores da Biblioteca Gallega (nomeadamente de Pondal e Benito Lozada [sic]) e tamén de Rosalía e A. Ribalta (*Ferruxe*) e algún texto antigo¹⁵.

E aí acaba (que eu saiba) toda a repercusión que tivo Saco na romanística. O galego seguiu obviamente interesando ós romanistas (que eran alemáns principalmente na época de entre-Guerras); de feito Galicia foi tomada como campo de estudo por E. Gamillscheg (catedrático en Berlín) e F. Krüger (en Hamburgo), e principalmente por discípulos deles: Margot Sponer, Georg Sachs, Hans Schneider, Walter Schröder e Walter Ebeling. Podemos engadir tamén o sueco Bertil Maler que o 18 de xullo de 1936 levaba mes e medio en Mondoñedo recollendo materiais para a súa tese; a Guerra frustrou o remate deste traballo. Algún cita a Saco na bibliografía das súas obras, e ademais é case seguro que todos eles, mestres incluídos, se achegaron por primeira vez ó galego da man de Saco.

Isto é o que me pareceu pertinente lembrar neste foro conmemorativo a propósito de Saco. Desde o aspecto que me tocou abordar só me queda por engadir unha reflexión final e vai no mesmo sentido en que se expresaba Lamas no prólogo de *Espiñas* (hai 142 anos): Galicia ten unha débeda con Saco. É evidente que a súa *Gramática* non ten o significado que tivo outro libro que apareceu na mesma década, os *Cantares* de Rosalía; pero é igual que *Cantares* un texto fundador (por moito que hoxe nos pareza superado); e se este país fose agradecido habería que pór o seu autor entre as principais figuras de nación, igual que no dominio castelán se pon a Nebrija.

15 O texto foi traducido ó castelán por F. Martínez Morás no *Boletín da Real Academia Galega* o mesmo ano (Cornu 1906).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Barbosa, Jerónimo Soares (1822): *Grammatica Philosophica da Lingua Portuguesa ou Principios da Grammatica Geral applicados á Nossa Linguagem*. Lisboa: Na typographia da Academia das Sciencias.
- Bello, Andrés (1847): *Gramática de la lengua castellana: destinada al uso de los americanos*. Santiago de Chile: Impr. del Progreso.
- Capmany de Montpalau, Antoni de (1852): *Observaciones críticas sobre la excelencia de la lengua castellana*. Madrid: Imprenta y Estereotipia de M. Rivadeneyra.
- Carballo Calero, Ricardo (1966): *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia. 4ª ed. Vigo: Galaxia, 1974.
- Constâncio, Francisco Solano (1831): *Grammatica analytica da Lingua Portuguesa, ofrecida á mocidade estudiosa de Portugal e do Brasil*. Paris: J. P. Aillaud.
- Cornu, Jules (1904-1906): “Die portugiesische Sprache”, en Gustav Gröber, *Grundriss de romanischen Philologie*. Strassbrug: Karl J. Trübner, 916-1037. Disponible en <https://archive.org/details/grundrissderroman01grbe/page/916>
- (1906): “Gramática de la lengua portuguesa. Apéndice”, *Boletín da Real Academia Galega* 1,7-9; 2, 28-30; 3, 52-54; 4, 75-77; 5, 99-101.
- Couceiro Freijomil, Antonio (1926): “El idioma gallego”, en F. Carreras Candi (dir.), *Geografía general del Reino de Galicia*, vol. I, 163-327.
- (1929): *Ortografía gallega: bases para su unificación*. Orense: Imprenta y Papelería La Popular.
- (1935): *El idioma gallego. Historia, gramática, literatura*. Barcelona: Casa Editorial Alberto Martín.
- Cuveiro Piñol, Juan (1868): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre sus vicisitudes*. Pontevedra: Imp. de José A. Antúnez y Cª. 2ª ed: Barcelona: N. Ramírez y Cª, 1876. Disponible en <https://archive.org/details/elhablagallegaob00cuveuoft/page/n5>
- Dixon, R. M. W. (2016): *Are Some Languages Better than Others?* Oxford: University Press.
- Fernández Salgado, Benigno (2000): *Os rudimentos da lingüística galega. Un estudio de textos lingüísticos galegos de principios do século XX (1913-1936)*. Verba anexo 47. Santiago de Compostela: Universidade.
- Garrido Vílchez, Gema Belén (2008): *Las “Gramáticas” de la Real Academia Española: teoría gramatical, sintaxis y subordinación (1854-1924)*. Salamanca: Universidad. Tese de doutoramento. Disponible en http://www.contrastiva.it/baul_contrastivo/dati/sanvicente/contrastiva/Gram%C3%A1tica%20espa%C3%B1ola/Garrido%20Gramaticas%20RAE.pdf

- González Seoane, Ernesto (2006): “A Gramática de Lugo na tradición lingüística galega”, *Boletín da Real Academia Galega* 367, 25-36. Disponible en <http://publicacionsperiodicas.academia.gal/index.php/BRAG/article/download/273/287>
- GRAE 1854 = Real Academia Española (1854): *Gramática de la lengua castellana*. Madrid: Imprenta Nacional, 5.ª ed.
- GRAE 1858 = Real Academia Española (1858): *Gramática de la lengua castellana*. Madrid: Imprenta Nacional, 6.ª ed.
- GRAE 1870 = Real Academia Española (1870): *Gramática de la lengua castellana. Nueva edición, corregida y aumentada*. Madrid: Imprenta y estereotipia de M. Rivadeneyra, 12.ª ed.
- Iglesia, Antonio de la (2005): *Poesías*. A Coruña: Real Academia Galega. Edición, limiar e notas de María Rosa Saurin de la Iglesia.
- Kemmler, Rolf (2013): “Para uma melhor comprensión da história da gramática em Portugal: a gramaticografia portuguesa à luz da gramaticografia latinoportuguesa nos séculos XV a XIX”, *Veredas* 19, 145-176. Disponible en <https://revistaveredas.org/index.php/ver/article/view/36>
- Lamas Carvajal, Valentín (1874): *Espiñas, follas e froes: colección de versos gallegos*. Orense: Imprenta Galaica.
- [Lamas Carvajal, Valentín] (1876): “Ós meus compañeiros de monteira”, *O Tio Márcos d'A Portela. Parrafeos c'o pobo gallego* parrafeos segundo, 6.
- Lobato, António José dos Reis (1770): *Arte da grammatica da lingua portugueza*. Lisboa: na Regia Officina Typografica.
- López Ferreiro, Antonio (1895): *A tecedeira de Bonaval: episodio da hestorea de Compostela no sigro XVI*. A Coruña: Andrés Martínez.
- Lugrís Freire, Manuel (1922): *Gramática do idioma galego*. A Cruña: Imp. de Zincke Hermanos. 2.ª ed. A Cruña: Moret, 1931.
- Niedereche, Hans-Josef (1994-2012): *Bibliografía cronológica de la lingüística, la gramática y la lexicografía del español (BICRES)*. 5 vols. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. Os dous últimos en colaboración con Miguel Ángel Esparza Torres.
- Paris, Gaston (1872): “Comptes-rendus: *Gramática gallega*, por Don Juan A. Saco Arce”, *Romania* 1, 243-244.
- R.A. (pseud Leandro Carré) (1919): *Compendio de gramática galega*. Biblioteca galeguista. A Cruña: Imp. Nova.
- Rielo Carballo, Nicanor (1997): “Manuel Soto Freire (1826-1897). O gran impulsor do libro relixioso en Lugo”, *Lucensia* 15, 213-232.
- Risco, Vicente (1927): “Ensaio de fisiognomía. Don Xohan Antonio Saco e Arce”. *Nós. Boletín mensual da cultura galega* 48, 2-4.

- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- Salvá y Pérez, Vicente (1835): *Gramática de la lengua castellana según ahora se habla*. Valencia: Mallen y Sobrinos. [2ª ou 3ª ed. porque antes houbo unha en Belfast, que non adoitan contar, e outra en París].
- Sánchez Rei, Xosé Manuel (2005): “Trazos xerais da tradición gramatical galega”, *Revista Galega de Filoxía* 6, 93-121.
- (2006): “Algúns apuntamentos sobre a Gramática do idioma galego (1922, 1931) de Manuel Lugrís Freire”, *Raigame: revista de arte, cultura e tradicións populares* 23, 60-71. Disponible en <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/1988629.pdf>
- Santiago y Gómez, José de (1918): *Filología de la lengua gallega*. Santiago: Tip. de El Eco Franciscano.
- TILG= Santamarina, Antón (dir.) (2014-2018): *Tesouro informatizado da lingua galega (versión 4.1)*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua galega. Disponible en <https://ilg.usc.es/TILG/>
- Valladares, Marcial (1970): *Elementos de gramática gallega*. Vigo: Galaxia.
- Veiga Arias, Amable (1965-174): “Fonología gallega: Fonemática, el sistema vocálico”, *Grial* 10, 390-403; “Fonemática: un grupo fónico monofonemático”, *Grial* 18, 405-421; “Fonemática, el sistema consonántico”, *Grial* 21, 282-287; 24, 225-230; 32, 155-162; 37, 281-291; “Fonemática”, *Grial* 28, 173-182; “Fonemática: la sílaba”, *Grial* 44, 157-171.